

A kihívások voltaképpen a felső-középfokú oktatás egészét érintik, ami felveti azt a talán merésznek tűnő kérdést is, miszerint lehet, hogy nem is annyira egyes területeken megragadható kihívásokról és válaszokról kell gondolkodni, hanem valami sokkal alapvetőbb és átfogóbb változásra van szükség ezen a szinten. Lehet, hogy inkább egy új oktatási forradalomról kellene gondolkodni, amiben nem csak a fentiek, hanem az egész oktatási rendszer eddig megkérdőjelezetlen részét lehetne újragondolni, újradefiniálni, megújítva ezzel pl. a tantárgyi rendszerű tantervek, vagy az életkori alapú évfolyambeosztás stb. rendszerét? A fenti kérdést bár a szerkesztő teszi fel, a választ azonban az olvasóra hagyja...

(Denis Kallen: *Secondary Education in Europe: Problems and Prospects. Council of Europe Publishing, 1997.*)

Imre Anna



OLAJ A TŰZRE?

A történelem tankönyvek etnikai sztereotípiáiról és a háborúról a Balkánon

Az itt bemutatott kötet elé kívánczik a kérdés, vajon az iskolában használt tankönyvek csupán tükrözik, vagy alakítják is a társadalmat? A válasz nyilván igenlő, akár az iskola „manifeszt”, akár pedig „látens” tantervére gondolunk. A jó tankönyv hatékonyan, könnyen stb. ismerteti meg a tanulóval – ha ez a témája – a társadalmat, amelyben él, és neveli arra, hogyan legyen ennek a társadalomnak jó polgára. Minél nyitottabb a társadalom, annál több forráson, csatornán át, viszonylag szabadon áramlanak azok az információk, hatások, „tantervek”, amelyekből megismerhető a társadalom és megtanulhatók a kívánatos magatartásformák. Minél zártabb a társadalom, annál alacsonyabb az információhordozók száma, és annál ellenőrzöttebbek az információk. A zárt (és tradicionális) társadalmakban a tankönyv szerepe ily módon felértékelődik. Az ellenőrzöttség azt jelenti, hogy a tankönyv(író) igyekszik minél hűségesebben alkalmazkodni az uralkodó nézetekhez. Így a tankönyvek különösen sokat árulnak el a zárt, tradicionális társadalmak uralkodó eszméiről, ideológiáiról, értékeiről, egyfajta „meta-valóságot” tükröznek, és különösebb erkölcsi vagy egyéb skrupulusok nélkül törekednek hatékonyak lenni a társadalom adott minőségét fenntartó magatartások kialakításában.

Az etnikai sztereotípiák és az erőszak tankönyvben történő megjelenítése valószínűleg kiváltképpen alkal-

mas arra, hogy meghatározott magatartásmintákat erősítsen. A balkáni térség etnikai feszültségei, konfliktusai és véres háborúi a 20. század utolsó évtizedében Európa legrosszabb arcát mutatták fel a világnak. Az évtized közepén megjelent kötet tanulmányírói azt a fél évtized múltán is aktuális kérdést vizsgálják: hogyan tükröződik ez a válság a térség országainak tankönyveiben, illetve hogyan járultak a tankönyvek maguk is hozzá a válság kitöréséhez és eszkalációjához.

A könyv címe németül és angolul ugyanazt a kérdést teszi föl: „Olaj a tűzre?” Tanulmányait a szerkesztő két konferencia anyagából válogatta.

1993-ban a braunschweigi Georg Eckert Tankönyvkutató Intézet német és dél-kelet-európai történezetet, néprajzkutatókat, politológusokat hívott meg egy konferenciára, hogy megvitassák, hogyan járulnak hozzá a tankönyvek a sztereotipikus klisék közvetítésével a nemzetek és népek közötti történelmi ellentétek újbóli kiélesedéséhez. A konferencián létrejött munkacsoport vállalkozott annak vizsgálatára, miként mutatják be a térség országainak tankönyvei a Balkánon folyt háborúkat. Az 1996-ban szervezett konferencián a munkacsoport e kutatás eredményeit mutatta be, és értelmezte béke-pedagógiai szempontból. (Ez utóbbi, nálunk kevésbé ismert paradigma lényegi gondolatát egy békekutatási konferencián fogalmazta meg egyik résztvevő: „Aki erőszakról ad hírt, erőszakot arat, aki békéről ad hírt, békét arat. Minél többször beszél a média háborúról, annál inkább magától értetődőnek tekintik majd a háborút az emberek.” Az újságírók piaci hatásra igyekeznek drámaiak, szenzációsak lenni, ezért közölnek véres képeket, a tankönyvírók azonban nincsenek gazdasági nyomásnak kitéve.)

A kötet első fejezete etnikai sztereotípiákkal foglalkozó történelmi tanulmányokat tartalmaz. Az elméleti bevezetőt a szerkesztő írta (Höpken: *Ethnische Stereotypen in Südosteuropa. Anmerkungen zu Charakter, Funktion und Entstehungsbedingungen*). Az etnikai sztereotípiák keletkezési mechanizmusával, jellegével és funkcióival foglalkozó diszciplínák és elméleti eredmények áttekintése után tanulmányának legizgalmasabb részében azt a kérdést vizsgálja, miért aktivizálódnak a történelmi gyökerű etnikai sztereotípiák, miért éleződnek ki az etnikai feszültségek, törnek ki konfliktusok, válságok, háborúk. A válaszban a német nyelvterületen is ismert két magyar történészre, Hanák Péterre és Vári Andrásra hivatkozik. (Meggjegyzem, Magyarország, illetve magyar hivatkozás más szerzőnél nem is fordul elő a kötetben.) A modernizációs válságok töltik meg étellel a negatív kliséket: a „Másik” – a szomszéd, a versenytárs, a jobban alkalmazkodó, a látszólag vagy ténylegesen is sikeresebb jelenléte és minél egyértelműbb ellenségképe segít a „Mi-csoportnak” saját identitásának megtalálásában és megerősítésében a vál-

tozó társadalmi viszonyok közepette. Modernizációs folyamatok játszódhatnak le a balkáni térségben is, melyek kísérője a társadalmi válság – és az etnikai háborúk. A modernizáció – ahogyan erre a szerző rámutat – együtt járhat a sztereotipizált idegenkép lebomlásával is. Nem szükségszerű velejáró a válság: a lengyel-német kapcsolatok szolgálnak erre példaként. A modernizáció (a „hosszú 19. század” eredményeként) tömegessé és általánossá tette az írástudást, az iskolába járást a balkáni térségben is. Ennek következménye viszont, hogy a – szükségképpen és teljes egészében az uralkodó ideológia jegyében írott – tankönyvek, bennük az etnikai sztereotípiák hatása is jelentősen megnövekedett.

Az első rész hangsúlyos témáját a bolgár történelmi tankönyvek adják, amelyekben két szerző a görögökről közvetített képet, egy pedig a török-képet vizsgálja meg. Nagyobb történelmi távlatban a bolgár-török kapcsolatok alakulásánál fordulatosabbak a görög-bolgár viszony változásai és ezek tankönyvi leképeződése: a klasszikus görög kultúrával való azonosulás, a kora középkori kapcsolatokról alkotott barátságos, sőt elismerő „idegenkép” csak lassan vált a ma már jellemző, előítéletekkel terhelt képpé. Ebben jelentős szerepe volt az egyháznak és a bolgár kultúra szlavofil kötődése erősödésének is, történelmileg pedig Oroszország szerepének Bulgária oszmán birodalom alóli felszabadulásában. Érdekes, hogy a kilencvenes évek történelmi könyveiben hiába keresnénk a revidált görög-kép valamilyen revízióját: a történelemszemléletben a legnagyobb változás, hogy egyértelműen saját nemzetre koncentrált, „nationalistább” lett, mint korábban volt (Vouri: *Greece and Greeks in Recent Bulgarian History Textbooks*).

A bulgár történelmi könyvek mai török-képet az oszmán elnyomás történelmi emléke terheli, az államszocialista közelmúlt „bulgárosító” kampányai elítélésének nincs jele a tankönyvekben, viszont hangsúlyos a több mint száz éve megszűnt török elnyomás szöveges és képi megjelenítése.

Az első rész további tanulmányai a régi és a mai Jugoszlávia történelmi könyveit elemzik (három tanulmány). Itt ismét kiemelkedik Höpken írása (*History Education and Yugoslav [Dis-]Integration*), amely a kötet talán legérdekesebb tanulmánya. Kerekén 50 történelmi- és társadalom-ismereti tankönyvet elemez, amelyek az egykori Jugoszláviában és mai utódállamaiban adtak ki és használtak a közoktatás különböző szintjein. Alapkérdése, hogy milyen identitást alakított ki Tito Jugoszláviája, s hogyan alakulnak a mai etnikai-nemzeti identitások az új önálló országokban. Ha egyáltalán lehet beszélni jugoszláv identitásról, az Höpken szerint az „önigazgató szocializmus” valamint a „testvériség és egység” szlogenjeire épült. A tankönyvek szövegeinek elemzése alapján szellemesen „szám-

tani jugo-szlavizmusnak” („numeric Yugoslavism”) nevezi azt az egyszerű módot, ahogyan a jugoszlávok története a szövetségi tartományok tankönyveiben megjelenik: „egy kicsi közös Jugoszláv történelem, egy kicsi a te történelmedről, egy kicsit több a miénkről” (pl. Vajdasági történelmkönyvben a 19. századról szólva Szerbia 2,5 oldalal, a térség többi országa egyenlően 2-2 oldalal szerepel). Megjegyzem, Höpken Magyarországot nem említi, a magyar kisebbségről nem ejt szót, miközben kitér a román kisebbség miatt a román történelem megjelenítésére. Nem ismerve a vizsgált tankönyveket, nem tudom megállapítani: a tanulmányíró(k) figyelmetlenségéről volt-e szó vagy a vajdasági történelmkönyvek tényleg nem tértek ki „közös” 19. századi történelmünkre.

Az 1990-1994 között, a jugoszláv válság során megjelent tankönyvek a szerb nemzet történelmének „szerbesítéséről” („postbijavanje”) szólnak, amely egyfelől a szerb nép hősiességének és áldozat-voltának bemutatásában, másfelől a „másik” ellenségekének kiélesítésében jelenik meg. Hasonló vonások jellemzik – bár a szerző szerint kisebb mértékben – a horvát és a macedón történelmkönyveket is. Különösen a második világháború (az usztasák és a csetnikiek) rémtetteinek kölcsönös, de horvát és szerb oldalról egyaránt a másik brutalitását taglaló fejezeteket emeli ki.

Az újjáéledő nacionalizmusok azt is jelzik, hogy a jugoszláv identitás nem volt kimunkálva, az etnikai viszonyokat és a konfliktusokat elfedték, nem készítettek fel az embereket az etnikai feszültségek megoldására.

D. Stojanovic (*Stereotypes in Contemporary History Textbooks in Serbia as a Mirror of the Times*) írásában kiemeli a történelem tankönyvek nyelvezetét. Jellemzőnek találja, hogy az újságírói nyelv terjedt el a tankönyvekben, s ezzel (is) összefügg, hogy rendkívül részletezők a brutális cselekedetek leírásai és a képanyag is ezeket emeli ki.

D. Stojanovic a második részben közölt tanulmányában példákat is hoz a fentiekre (*The Balkans, Wars and Textbooks. The Case of Serbia*). Az elemi iskola 3-4. osztályaiban feladott gyakorlat: „Olvasd el a részleteket a szerbek ellen elkövetett népirtásokról, nézd meg a filmrészleteket és vitassátok meg”. A szerb nép mint áldozat bemutatása bizonyos történelmi amnezsiát ad a későbbi tetteiért, sőt igazolja is azokat.

A háborúk bemutatása a többi vizsgált balkáni országban (ezekről a kötet további négy tanulmánya számol be) a fentiekhez több ponton hasonlít. A háborúkban az illető ország és népe (szerb, horvát, macedón) valamint a szomszéd ország és népe egymásnak mintegy tükörképei: a saját erényekkel ellentétes bűnök jellemzik a „Másikat”. A háborúk brutá-

litásáért a „Másik” a felelős, s a megszárlások bemutatása is ezt erősíti.

Úgy látszik, hogy a történelem tankönyvek, a történelem oktatása csakugyan „olaj a tűzre”, hiszen a meglévő etnikai feszültségeket fokozzák, miközben végletes egyoldalúságukkal semmilyen segítséget sem adnak a konfliktusok tárgyalásos megoldására.

A zárótanulmány tárgya eltér a többiektől, de érdekes új szemponttal gazdagítja a körképet, és elméleti fogódzót is kínál megértéshez (Roth: *Geschichtsunterricht auf der Strasse – Zum Jahrmarktsgesang in Bulgarien*). Bulgáriában még élő a vásári énekesek működése: külső megjelenésük a száz évvel korábbihoz hasonlít, repertoárjuk jelentős részben történeti epika, énekelnek és dalfűzeteiket árusítják. A kutató találkozott egy valóban „hagyományos” vásári énekesel, akinek előadását állítja elemzésének központjába: ő nemcsak előadja a történetet, hanem aktualizálja és magyarázza is hallgatóságának. A dal témája az egyik népszerű történet a fiatal bolgárról, aki egy török basával megmérkőzik, és nemes versenyben legyőzi (az ő lova gyorsabb, ezért megtarthatja szépséges menyasszonyát, sőt nagylelkű gesztussal lemond a tétként felajánlott háremről is). A kutató úgy látja, hogy – szemben Nyugat-Európa népeivel, amelyek feldolgozták történelmüket – Dél-Kelet-Európát az „emlékezet kultúrája” („Erinnerungskultur”) jellemzi, mivel történelmi tapasztalataik jelen kultúrájuk rendszerébe közvetlen módon beépültek. A felszíni modernitással és a jelenre irányultsággal szemben e népek mindennapi gondolkodását és cselekvéseit a múltra irányultság jellemzi. Ezt a bulgár vásári énekesek hagyományai erőteljesen megmutatják, de nézete szerint a történelem tankönyvek újraírására fordított rendkívül nagy hangsúly is ezt jelzi. Az identitás iránti szükséglet ad jelentőséget az önkép és idegenkép nagy fokú sztereotipizálási hajlamának is.

Ez az összefoglalónak is beillő tanulmány és idézett alapgondolata meggyőzően indokolja a történelem tankönyvek elemzését a balkáni térségben. Hiányérzetemet az okozza, hogy a kötet, a szerzők – ez különösen a nem balkáni országokból származókra érvényes – mint ha maguk is beleesnének abba a hibába, amit a joggal bírálunk: a „Másikat”, adott esetben a balkáni országokat és népeiket mutatják be abban a torz tükörben, amelyben saját arcukat nem ismerik fel. A történelemcentrikus kultúra és az abból építkező etnikai identitás nem a Balkán sajátja, legfeljebb ott tragikus módon és a jelenben mutatkozik meg a veszélyessége.

(Wolfgang Höpken [ed] *Öl ins Feuer? Oil on Fire? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa. Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe. Studien zur Internationalen Schulbuchforschung, Bd. 89. Verlag Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1996.*)

Forray R. Katalin